

Дзяніс Дук (Новаполацк), Сяргей Тарасаў (Мінск)

ДА ПЫТАННЯ ТАПАГРАФІЧНАГА РАЗВІЦЦЯ ВЯЛІКАГА ПАСАДА ПОЛАЦКА Ё ХІ СТ.

У выніку археалагічных раскопак апошніх дзесяцігоддзяў атрыманы новыя звесткі аб пачатковым этапе станаўлення Полацка як горада ў сацыяльна-эканамічным аспекце. Дадзены артыкул прысвечаны вывучэнню шляхоў развіцця асноўнай гандлёва-рамеснай адзінкі тапаграфічнай структуры старажытнага Полацка — Вялікага пасада.

Тапаграфічная структура Полацка фармавалася напрацягу некалькіх асноўных этапаў. На першым этапе IX — пачатак XI стст. горад складаўся з умацаванага дзядзінца (першапачатковага гарадзішча), да якога прымыкала паселішча-пасада. Гэтае паселішча ахоплівала тэрыторыю пазнейшага Ніжняга замка, а затым і частку Верхняга замка, невялікія плошчы правага берага Палаты ў непасрэднай блізкасці да дзядзінца (Тарасаў, 1998, с. 39).

На другім этапе (сярэзіна XI—XIII стст.) дзядзенец горада пераносіцца на Верхні замак. Актыўна пачынаюць разрастацца пасады (Вялікі, Запалоцкі). Узнікаюць гарадскія сельскія прадмесці (паселішчы-спадарожнікі), у прыгарадах паўстаюць манастыры, складаецца касцяк веерна-радыяльнай сістэмы на правым беразе Дзвіны (Тарасаў, 1998, с. 39).

Працэс станаўлення пасадаў як паўнаважнай і вельмі важнай адзінкі гарадской структуры не быў аднаактным працэсам. У межах другога этапа развіцця тапаграфічнай структуры горада можна вылучыць некалькі прамежкавых этапаў. Для дэталёвага раскрыцця гэтага працэсу неабходна пашыраць крынічную базу найперш за кошт правядзення маштабных археалагічных раскопак.

Падчас раскопак 1987—1988 гг. С. В. Тарасава на плошчы Волі ўпершыню былі адкрыты ўмацаванні Вялікага пасада. Гэтыя ўмацаванні прадстаўлялі сабой рэшткі абарончай сцяны XI ст. Сцяна ўскрыта на паўночным участку раскопа на глыбіні 2,0 м ад дзённай паверхні (мал. 2). У раскоп трапіў яе фрагмент даўжынёю 22 м. Сцяна ўяўляла сабой змешаную канструкцыю з дрэва і каменя. Яе асноваю быў выкладзены з каменя падмурак шырынёю 0,6—0,7 м і вышынёю да 0,4 м. Цікаваць выклікае кладка. Месцамі яна праходзіла па мацерыку, месцамі — па культурным слоі, часам — па мацерыковых ямах і ўяўляла сабой наступную канструкцыю: найперш клалася каменная падложка з падагнаных шчыльна камянёў дыяметрам 0,10—0,15 см на ўсю шырыню і, відаць, даўжыню будучай кладкі. Далей, па ўнутраным краі ўтворанай каменнем вымасткі, ў адзін рад на папярэднія камяні клаліся новыя — дыяметрам каля 0,15—0,25 м. Атрымліваўся своеасаблівы жолаб. У яго ўкладваўся адзін ці два вялікія камяні, якія завяршалі пабудову гэтай канструкцыі. Ціка-

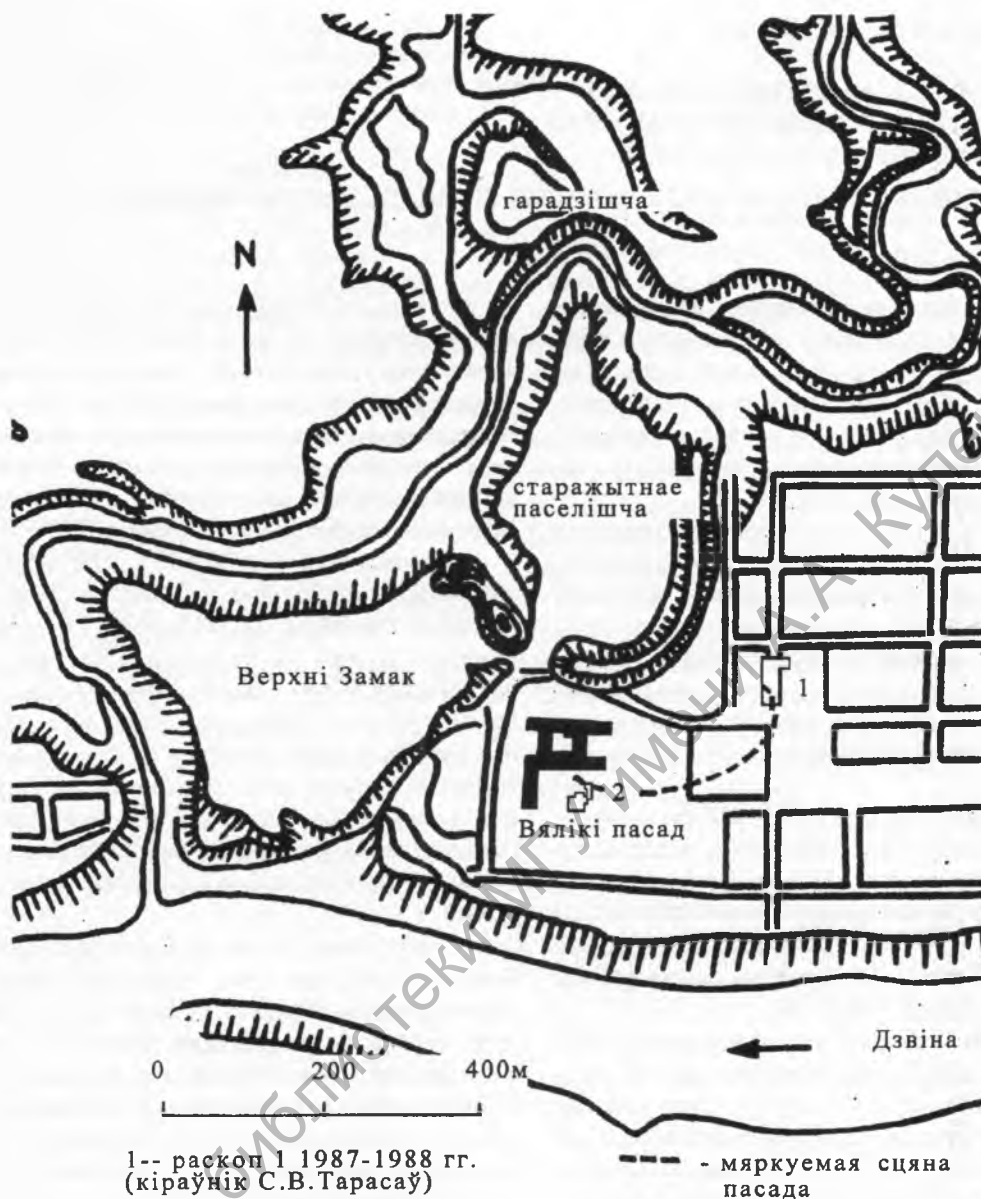
ва, што калі адзін вялікі камень замяняўся двума, то апошнія ставіліся «на папа» з нахілам адзін да аднаго і адпаведным ухілам да краёў сцяны. Гэта забяспечвала ўстойлівасць усёй канструкцыі, па-другое, — утварала максімальна магчымую яе вышыню (мал. 3). Пасля таго як усе асноўныя дэталі каменнай кладкі займалі адпаведныя месцы, шчыліны і пустоты забіваліся дробным і сярэднім галькападобным каменнем.

Апісаны вышэй падмурак — гэта толькі частка абарончай пасадак сцяны. Адначасова ён выконваў і функцыю бруствера, які ўмацоўваў і падтрымліваў знешні падлогава бок пасадак сцяны-гародні. Пры надзвычай дрэннай захаванасці дрэва ў гэтым гарызонце ўсё ж удалося зафіксаваць рэшткі некалькіх гародняў. Гэта былі зрубы памерам 2 x 2 м пры сярэдняй таўшчыні бярэнаў каля 0,2 м. Знешні бок зруба абапіраўся на каменны падмурак, што было магчыма ў выніку падсыпкі культурнага слоя альбо мацерыковага суглінку з унутранага боку сцяны непасрэдна пад гародні.

Такім чынам, уся канструкцыя бачыцца нам лагічна і добра прадумана. Мураваная вымастка выконвала дваякую функцыю: моцнага падмурка, які трымаўся дзякуючы асаблівасцям канструкцыі на масе саміх камянёў, і своеасаблівага невялікага вала, які прыўзнімаў гародні над тагачаснай дзённай паверхняй. Гародні, як і многія аналагічныя ўмацаванні (напрыклад, пазнейшыя гародні-клетцы на Верхнім замку), выконвалі не толькі абарончую, але і гаспадарчую функцыю. Аб гэтым сведчыць знаходка пад падлогаю адной з іх у паўднёвым профілі раскопу закапанай дзежкі з арганічнымі рэшткамі і кухонным посудам. Дадзеная абарончая лінія не мела рова. Відаць, задача па стварэнню тут моцнай абарончай лініі, як на Верхнім замку, не ставілася.

У час зачысткі профіляў раскопу на ўчастку каля абарончай сцяны і даследавання культурнага слоя побач не было зафіксавана слядоў пажару. Таму, трэба меркаваць, што дадзеная пасадак сцяна была з цягам часу разабрана ў выніку натуральнага росту тэрыторыі гарадскога пасада.

Не выклікае сумнення месцазнаходжанне пасадак сцяны ў старадаўнім рэльефе дадзенай тэрыторыі. Абарончая сцяна выходзіла з заходняй сценкі раскопу пад вуглом у 40° на поўдзень. На адлегласці 16 м гэты выгін захоўваўся. Потым ён выраўноўваўся і апошнія 8 м у раскопе сцяна ішла дакладна па восі поўнач-поўдзень. Гэта тлумачыцца тым, што ў старажытнасці па трасе сучаснай вуліцы Фрунзе на ўчастку ўздоўж Вала Івана Грознага, які знаходзіцца ў 50—60 м ад даследаванай тэрыторыі, праходзіў прыродны глыбокі роў. Цалкам ён быў засыпаны толькі ў наш час пры будаўн-

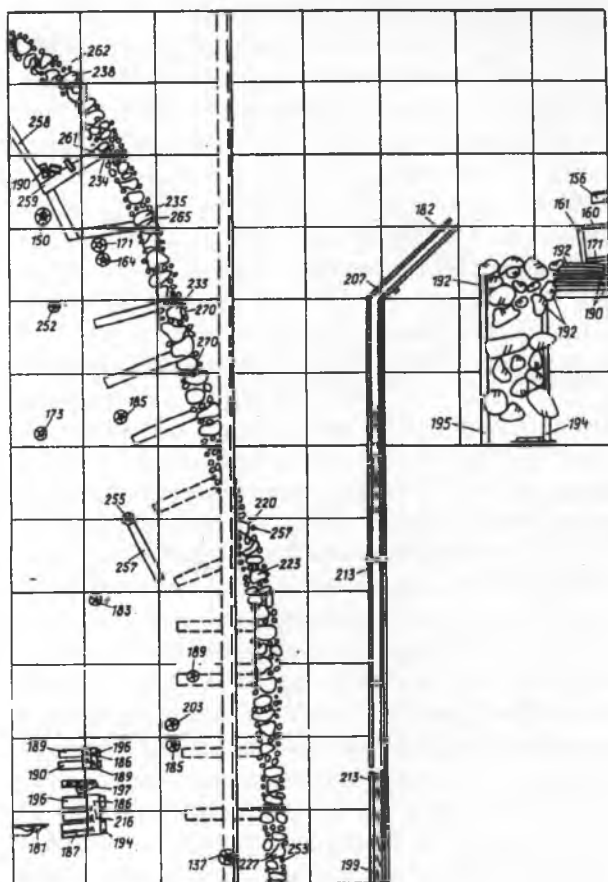
Мал. 1. Гістарычная частка Полацка з пазначэннем паўднёва-ўсходніх межаў Вялікага пасада

іцтве маста цераз Палату. Гэты роў глыбока ўкліньваўся на тэрыторыю старажытнага Вялікага пасада. Такім чынам, Вялікі пасад з найстаражытнейшых часоў меў натуральныя ўмацаванні: з поўначы — Палата, роў; з захаду — Палата, валы Верхняга замка; з поўдня — Дзвіна. Неабароненым заставаўся толькі падлогавы ўсходні бок. Таму нядзіўна, што менавіта тут, на Вялікім пасадзе, з'явіліся штучныя ўмацаванні. У 2002 г. падчас археалагічных раскопак на тэрыторыі паўднёвага двора былога Кадэцкага корпуса Д. У. Дукам былі выяўлены рэшткі старажытных абарончых умацаванняў Вялікага пасада (мал. 1).

У раскоп 2 трапіла частка абарончай сцяны з гароднямі і валам, што было для нас даволі нечакана. Гародні і вал размешчаны па накірунку паўднёва-усход—паўночна-заход. Няма сумнення, што ў раскоп 2 трап-

іла частка абарончай сцяны Вялікага пасада. Характар знаходак каля яе і размяшчэнне субструкцый вала ў прадмацерыковых пластах дазваляюць сцвярджаць аб адкрыцці фрагмента культурнага пласта, які адлюстроўвае ранні этап тапаграфічнага развіцця пасада.

Абарончы вал быў насыпаны з мацерыковага пяску і меў вышыню да 1,25 м. Перад пачаткам разбору культурнага пласта намі была зроблена прарэзка вала па лініі А—А (мал. 4: 1). На профілі прарэзкі вала па лініі А—А відавочны шматслойны характар насыпу (мал. 4: 2). Першы этап звязаны з будаўнічай дзейнасцю першых пасяленцаў на гэтай тэрыторыі. Перадмацерыковы светла-шэры культурны пласт магутнасцю 0,2 м, перакрыты праслойкай пажарышча. Вышэй яе залягае пласт падсыпкі з мацерыковага пяску, магутнасцю да 0,15 м. Наступныя стратыграфічныя праслойкі адлюст-

Мал. 2. Паўднёвая частка раскопу 1, 1987—1988 гг.
Вялікі пасад. Пасады абарончай сцяны

роўваюць этапнасьць узвышэння вала і абарончых збудаванняў.

У светла-шэрым супеску вала на аднолькавай адлегласці ў 0,15—0,25 м былі ўкапаны слупкі-апірышчы для драўлянага насцілу. Слупкі захаваліся ў выглядзе светла-карычневай драўлянай парахні, якая разбуралася пры любым дакрананні, памеры слупкоў вагаліся ад 5—7 да 9 см. Насціл амаль не захавалася, засталася толькі праслойка драўлянай парахні і нападуструхнелы стрыжань бервяна.

Рэшткі насцілу перакрывае праслойка пажарышча, над якой фіксуецца пяцісантыметровая праслойка драўлянай парахні. Гэтыя напластаванні перакрыты слоём мацерыковага пяску магутнасцю 0,5 м, у якім вылучаецца чорная праслойка гумусу.

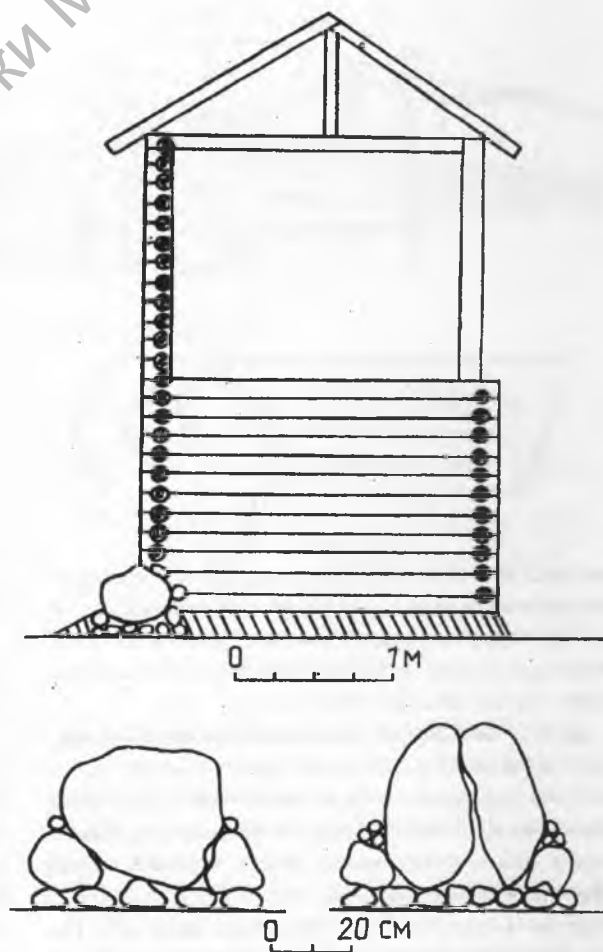
Фрагменты вала зафіксаваны на заходнім і паўночным профілі сценак раскопу 2. Тут стратыграфія вала трохслойная: ніжні перадамацерыковы пласт — гэта рэшткі абпаленай плахі і чорнага гумусу. У пячаным насыпу, які ўтварае вал, вылучаецца невялікая праслойка вугалю і драўлянай парахні, насып вала перакрыты праслойкай вугалю і цёмна-шэрым пластом з матэрыяламі XII—XIII стст. Пясчаны насып вала ўтрымлівае кавалкі шлаку — гэта значыць, што рамесная вытворчасць была наладжана да пачатку будаўніцтва вала.

Драўляныя ўмацаванні вала добра захаваліся ў кв. 1—3. Тут непасрэдна на мацерыку былі даследава-

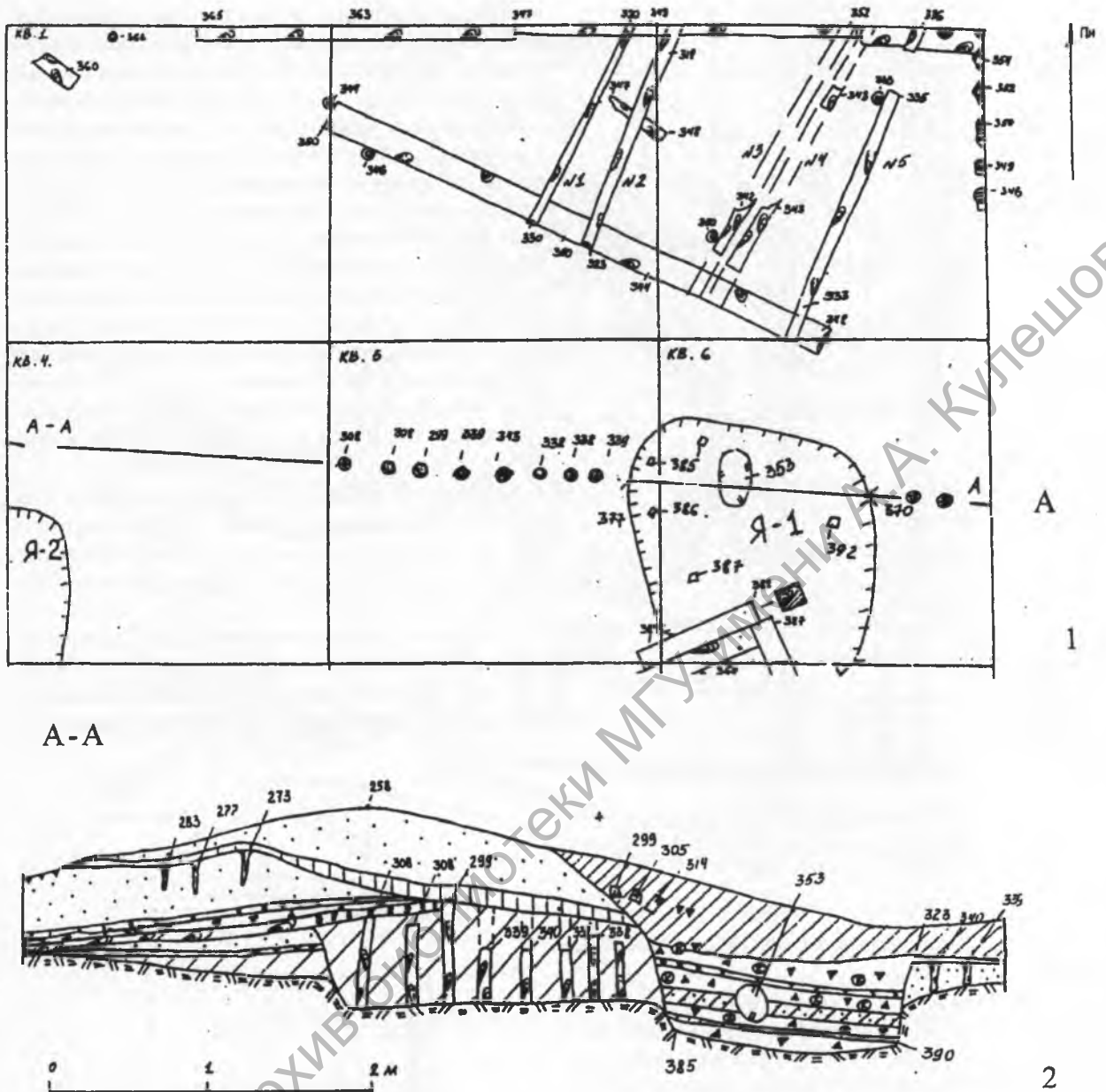
ныя гародні, перакрытыя насыпам вала. Ніжняя папярочная лага была абчасаная з двух бакоў і мела памеры 18 x 5 см пры даўжыні 3,35 м. Яна з'яўлялася асновай, на якую мацаваліся тарцы пяці папярочных плах гародняў. Папярочная плаха №1 (мал. 4: 1) моцна спархнела, агульная даўжыня невядомая, бо яна выходзіла за межы раскопу, шырыня не перавышала 5—8 см. Плаха №2 мела шырыню 10 см, дрэва захавалася лепш. Упоперак плахі №2 была падкладзена папярочная лага. Плаха №3 і №4 захаваліся часткова і мелі шырыню каля 10 см, пры гэтым плаха №3 была зашчэплена драўляным калком. Плаха №5 мела дыяметр 7 см і была абчасаная з двух бакоў. З аднаго боку была замацавана драўляным калком, два калкі фіксавалі таксама плаху асновы. Усе калкі былі з хвойных парод дрэва і мелі ў дыяметры каля 6 см. Тарцы папярочных плах былі ўрэзаны ў пазы лагі-асновы.

На паўночна-усходнім баку гародняў тарцы плах былі пакладзены на папярочныя лагі, якія праходзілі ўздоўж паўночнай сценак раскопу 2. Нешматлікія крапіны вугалю на лагах ў паўночнай стенцы раскопу сведчаць аб уздзеянні агню.

Відавочна, што даследаванне ў згаданым раскопе гародні з'яўляюцца фрагментам ўнутранай абарончай сцяны Вялікага пасада. Па іх можна меркаваць, што пасады меў шматузроўневую сістэму фартыфікацыі, бо

Мал. 3. Рэканструкцыя профілю пасады абарончай сцяны і спосаб укладкі камяню ў яе падножжы

Мал. 4. Паўночная частка раскопу 2, 2002 г. Вялікі пасад. Пасадская абарончая сцяна (1) і прарэзка вала (2)

ў раскопе 3 даследавана частка знешняй пасадскай сцяны на адлегласці каля 13 м ад гародняў раскопа 2.

Калі ж наспела неабходнасць ва ўмацаванні пасада валам і гароднямі? Мяркуючы па археалагічным знаходкам — гэта час не пазней XI ст.

Датуючымі матэрыяламі для вызначэння часу пабудовы гародняў з'яўляюцца: бурштынавая пацёрка (знойдзена на паверхні вала пад вугальнай праслойкай); сердалікавая гранёная пацёрка, цыліндрычная шкляная пранізка цёмна-фіялетавага, амаль чорнага колеру (знойдзены ў насыпу вала каля гародняў) (мал. 5: 1—3). Аналагічныя пацёркам цыліндрычныя пранізкі ў Полацку датуюцца ў межах XI ст., з X—XI стст. да сярэдзіны XII ст. у Полацку бытавалі і бурштынавыя пацёркі (Тарасаў, 2001, с. 33).

Керамічны матэрыял на паверхні вала прадстаўлены фрагментамі гаршкоў пераважна XII—XIII стст. (мал. 5: 4—7), у насыпу вала сустракаюцца фрагменты венцаў гаршкоў тыпу III па класіфікацыі Г. В. Штыхава, якія датуюцца XI—XII стст. (Штыхов, 1975, с. 81) (мал. 5: 10—14).

На адлегласці каля 13 м на поўдзень ад гародняў у раскопе 3 была вылучана мацерыковая траншэя, якая перасякала раскоп 3 па накірунку паўночны-усход—паўднёвы-заход, г. зн. паралельна вышэйзгаданым умацаванням. Траншэя — гэта след ад укапанай у мацерык і гарызантальна пакладзенай масіўнай лагі старажытнай пасадскай сцяны. Шырыня траншэі 30 см ва ўсходняй частцы і 20 см у заходняй. Глыбіня траншэі 20 см. Траншэя была запоўнена цёмна-шэрай глебай з крапінамі вугалю.

Характар знаходак дазваляе вызначыць час стварэння траншэі пад лагу ў межах канца X—XI стст. У траншэі знойдзена 1 венца гаршка (мал. 5: 8), 1 ляпная, загладжаная на ганчарным коле сценка гаршка (мал. 5: 9), 11 сценак гаршкоў — усе з арнамантам у выглядзе гарызантальных ліній — палосак па тулаву, 12 гладкіх сценак, 2 донцы, з якіх адно — з борцікам і 1 жалезная моцна каразіраваная пласціна невядомага прызначэння. Тут жа быў знойдзены жалезны выраб невядомага прызначэння (мал. 5: 15).

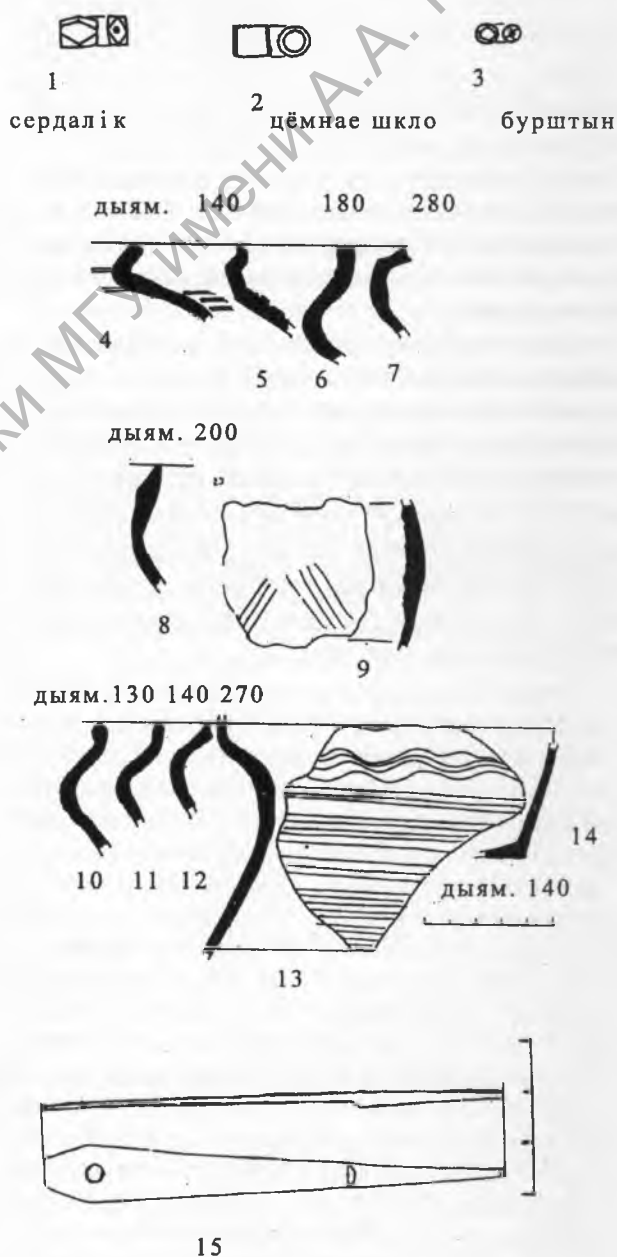
Мацавалася лага размешчанымі папарна вертыкальнымі бярвеннямі вялікага (да 30 см) дыяметру, ад якіх засталіся 5 мацерыковых ям.

На наш погляд, у раскопах 1987—1988 гг. і ў раскопе 2002 г. былі выяўлены дзве часткі адзінай пасадскай сцяны XI ст. Розныя па канструкцыі сістэмы ўмацаванняў існавалі ў адзін час у межах адной тапаграфічнай адзінкі — Вялікага пасада. Занатоўваючы ўсё гэта на карце, мы бачым, што накірунак размяшчэння пасадскай сцяны праходзіў паўкругам у накірунку паўночны-усход — паўднёвы-заход і ў цэлым вызначаў паўднёва-усходнія межы пасада. Калі супаставіць накірунак абарончай сцяны з пазнейшымі элементамі гарадской тапаграфічнай структуры, то можна заўважыць: пасадскія ўмацаванні праходзілі паралельна гэтак званаму Валу Івана Грознага (паўднёва-усходняя частка Ніжняга замка XVI ст.) на адлегласці каля 130—150 м ад яго. Таксама адзначым, што ўмацаванні XI ст. фактычна сталі правобразам пасадскага «острога» XV—XVI стст., які абмяжоўваў гарадскую тэрыторыю з усходу, меў роў, вежы і праходзіў па вельмі падобнай выгнутай лініі, амаль паралельна сцяне XI ст.

Разам з тым, відавочна і розніца ў пабудове асобных канструкцый пасадскай сцяны XI ст. Так, у раскопе 1987—1988 гг. яна была зроблена ў перакладной (руставай) тэхніцы (спалучэнне драўляных і каменных канструкцый), у раскопе 2002 г. мела выключна драўляны выгляд. Тлумачэнне можа быць знойдзена ў тапаграфічных асаблівасцях рэльефа старажытнага Полацка. На месцы сучаснай плошчы Волі і ў дворыку былога Кадэцкага корпуса ён адрозніваўся. У першым выпадку рэльеф мясцовасці быў раўнінным, узровень грунтовых вод дастаткова высокі, што стварала пэўныя перашкоды для будаўніцтва. Для ўмацавання падмурка гародняў натуральным лічылася выкарыстанне каменных канструкцый у падэшве вала. Мясцовасць ў дворыку былога Кадэцкага корпуса мела пагоркавы характар (схіл у бок Дзвіны), мацярык — дробназярністы пясок і чырвоная гліна. Таму ў дадзенай частцы пасада патрэба ў выкарыстанні каменных субструкцый магла і не ўзнікнуць. (Дарэчы, аналагічная з’ява добра прасочваецца на прыкладзе ўзвядзення карпусоў Езуіцкага калегіума (Кадэцкага корпуса). Падчас археалагічна-архітэктурных даследаванняў падмуркаў калегіума ў 2000 г., намі былі ўскрыты драўляныя ўмацаванні ў выглядзе вастракола. Гэтыя ўмацаванні знаходзіліся з паўночнага боку падмурка корпуса В, які выходзіў на раўнінную мясцовасць (Дук, Тарасаў, 2000). З паўднёвага (пагоркавага) боку каля карпусоў драўляныя канструкцыі ўмацавання падмуркаў адсутнічалі.)

Заўважым, што руставая тэхніка будаўніцтва ў сярэднявеччы была дастаткова распаўсюджаная ў абарончым дойлідстве Беларусі і ў цэлым адпавядала цэнтральнаеўрапейскай традыцыі (Калядзінскі, 1997, с. 135). Умацаванні Вялікага пасада Полацка прадстаўляюць самы ранні прыклад ужывання руставай тэхнікі ў фартыфікацыйнай справе старажытных гарадоў Беларусі. Абарончую сцяну полацкага Вялікага пасада XI ст. можна лічыць найстаражытнейшым пасадскім ўмацаваннем ў беларускіх гарадах.

Плошчу Вялікага пасада ў XI ст. можна разлічыць зыходзячы з наступных меркаванняў. Па-першае, пасада XI ст. уключаў ў сябе тэрыторыю старажытнага паселішча (на месцы пазнейшага Ніжняга замка) плошчай каля 7 га і, па-другое, прылеглую да паселішча тэ-

Мал. 5. Пацеркі (1—3), фрагменты гаршкоў (4—14) і жалезны выраб з абарончага вала пасадскай сцяны. Вялікі пасада. Раскоп 2—3, 2002 г.

рыторыю, маркіраваную валам з гароднямі (мал. 1). Прыблізная плошча гэтай часткі пасада складае 5,2 га. Такім чынам, сумарная плошча пасада XI ст. складала 12 га.

Неабходна падкрэсліць, што ў XII ст. плошча горада значна пашырылася і за кошт Вялікага пасада. У гэты час Вялікі пасада далёка “кročыў” ва ўсходнім накірунку і на поўдзень — ў бок Дзвіны. Патрэба ў папярэдніх умацаваннях натуральным чынам адпала. Таму яны, верагодна, былі разабраны. У раскопе на плошчы Волі слядоў разбурэння абарончай сцяны не фіксуецца. Іншая карціна адзначана ў раскопе ў дворыку былога Кадэцкага корпуса — тут відавочныя сляды пажарышча, зафіксаваныя як у структуры самога вала, так і на яго паверхні.

У дадатак да сказанага трэба адзначыць, што да гэтага часу каменных ці мураваных умацаванняў у Полацку вядома не было. У той жа час даследчыкі скандынавістыкі звярталі ўвагу на тое, што ў адной з ісландскіх саг, запісанай у XIII—XIV стст. («Сага о Тидрике Бернском»), згадваюцца мураваныя ўмацаванні Полацка (Глазырина, Джаксон, 1987, с. 143). На наш погляд, нават пры ўсёй міфалагічнасці паведамлення сагі сувязь з фактычным матэрыялам усёж-такі існуе.

Каштоўнасць атрыманых падчас раскопак гістарычных звестак цяжка пераацаніць. Упершыню атрымана магчымасць вызначыць пачатковы этап развіцця Вялікага пасада. Па-першае, наяўнасць дастаткова магнутных фартыфікацыйных збудаванняў Вялікага пасада ўжо ў XI ст. сведчыць аб значным вайсковым і рамесным патэнцыяле Полацка. Па-другое, вынікі раскопак дазваляюць акрэсліць шляхі далейшага вывучэння пасадак фартыфікацыі старажытнага Полацка і плёных даследаванняў у будучым.

ЛІТАРАТУРА

Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н., 1987. Древнерусские города в древнескандинавской письменности. М.

Дук Д. У., Тарасаў С. В., 2000. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у Полацку ў 2000 г. — Архіў ІГ НАНБ. Вопіс 1, № 1880.

Калядзінскі Л. У., 1997. Матэрыяльная культура гарадоў Беларусі ў X—XVII стст. (генезіс і станаўленне) // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. Т. 2. М.

Тарасаў С. В., 1998. Полацк IX—XVII стст.: гісторыя і тапаграфія. Мн.

Штыхов Г. В., 1975. Древний Полоцк (IX—XIII вв.). Мн.

Dianis Duk, Siargej Tarasau

ON THE ISSUE OF TOPOGRAPHICAL DEVELOPMENT OF THE GREAT PASAD OF POLATSK IN XI CENTURY

Summary

Basing on the studies of the Great Ancient Town in Polatsk carried out in 1987-1988 and 2002, a new view is suggested to characterize the development of the most ancient fortification buildings in this historical part of the town. The archeological excavations revealed wooden-stone and purely wooden parts of the defensive wall of the Great Ancient Town of XI century on the territory of contemporary Svobody Square and in the rear of the former Military school. The difference in the building structure can be explained by the peculiarities of the town's topographical structure. The materials and the dating artifacts allow assuming that Polatsk was the only town on the territory of Belarus that had Ancient Town fortification buildings already in XI century. Besides, the reconstruction of fortifying wall's tracing allowed defining the territory of the Ancient Town more exactly in this period. It constituted up to 12 hectares. This testifies to the fact that the town had a considerable army and handicraft potential even at its early development stage.